

Número CIV § 2023

ARCHIVO DE ARTE VALENCIANO

REAL ACADEMIA DE BELLAS ARTES DE SAN CARLOS § VALENCIA

CIV

CIV

ARCHIVO DE ARTE VALENCIANO

Publicación de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos. Valencia

Valencia 2023

Edita

Real Academia de Bellas Artes
de San Carlos. Valencia

© de los textos, los autores
© de las fotografías, los autores

ISSN: 0211-5808

Déposito legal: V-710-1999

Coordinación y revisión

Francisco Javier Delicado Martínez
Julia Herrero-Borgoñón Lorente

Diseño

Paco Bascuñán, 2008

Maquetación

Lupe Martínez Campos
lupemartinez2507@gmail.com

Imprime:

Gráficas Marí Montañana, s.l.
Av. Blasco Ibañez, 22 - 46132 Almàssera, Valencia (España)
Tel. 961 851 448
E-mail: imprenta@marimontanyana.es

Los contenidos, opiniones, así como la gestión y coste de los derechos de reproducción de la documentación gráfica son exclusivamente responsabilidad de las personas autoras, por lo que la revista no asume responsabilidad alguna.

Archivo de Arte Valenciano: Presencia en índices y bases de datos: Scopus (Elsevier B.V., NL). Bibliography of History of Art; BHA (Getty Research institute, USA y CNRS, FRA); CIRC; DIALNET; DICE; FRANCIS (CNRS-INIST, FR); IBA (International Bibliography of Art); ISOC-Arte (CSIC, SPA); Latindex; MIAR; REBIUN; Regesta Imperii; RiuNet (Repositorio Institucional de la Universitat Politècnica de València); RODERIC (Repositori d'Objectes Digitals per a l'Ensenyament, la Recerca i la Cultura).

El Museu Parroquial de Montesa

Josep Cerdà i Ballester

Institució Alfons el Magnànim

ballester1973@gmail.com

RESUMEN

Situada en la comarca valenciana de la Costera, la localidad de Montesa suele relacionarse con la orden del mismo nombre. Contamos con información de aquella institución y su castillo-convento en la misma villa, pero se desconoce el patrimonio que conserva la parroquia de l'Assumpció: un conjunto de arte sacro de carácter mueble, con obras de los siglos XIV al XIX, que en la actualidad se custodian en la iglesia local y en el museo habilitado hace tiempo en un inmueble histórico. Este artículo reflexiona sobre el origen de la colección y su evolución hasta nuestros días, tras cumplirse hace poco el vigesimoquinto aniversario de la inauguración del Museu Parroquial.

Palabras clave: Arte sacro / Museos y colecciones museográficas / Montesa, la Costera, València.

ABSTRACT

Located in the Valencian comarca (region) of La Costera, the town of Montesa is usually associated with the order of the same name. We have information on that institution and its castle-convent in the same town, but the heritage preserved by the parish of L'Assumpció is unknown: a set of sacred art of a movable nature, with works from between the 14th and 19th centuries, which are currently kept in the local church and in the museum set up long ago in a historic building. This article reflects on the origin of the collection and its evolution up to the present day, after the 25th anniversary of the inauguration of the Parish Museum.

Keywords: Sacred art / Museums and museum collections / Montesa, la Costera, València.

Montesa és una xicoteta població de València; segons el darrer padró (2022), de 1.152 habitants –567 dones i 585 hòmens–.

El seu nom sol aparéixer vinculat a l'orde de cavalleria homònim, l'únic de les seues característiques exclusivament valencià; per això mateix també, s'escriu molt més sobre l'orde que no sobre el poble. Amb tot, conserva encara un patrimoni historicoartístic ben interessant: les ruïnes del castell, l'església de l'Assumpció i altres edificis singulars, com per exemple la Casa Abadia, la Casa de la Vila i tres ermites, dedicades a Sant Sebastià, la Santa Creu i el Calvari.

Junt amb aquest elenc destaca el patrimoni mòble de la parròquia de l'Assumpció, origen del museu que el 2022 va complir vint-i-cinc anys de la seua inauguració.

ANTECEDENTS

Les obres que integren hui el Museu Parroquial de Montesa, reconegut com a col·lecció museogràfica permanent fa quasi tres dècades, estan configurades pel patrimoni que la parròquia de l'Assumpció ha anat acumulant al llarg del temps i que ha arribat als nostres dies.

La col·lecció, en ús majoritàriament pel fet de formar part de l'aixovar litúrgic, es conserva a hores d'ara a l'església de l'Assumpció i a l'edifici del museu pròpiament dit, i compta amb un inventari, a càrrec nostre, elaborat en el seu dia mitjançant el programa del Servei Valencià d'Inventaris (SVI) de la Conselleria de Cultura¹, migrat durant el mes de maig d'enguany a la base de dades GV-MUSEIA facilitada per l'ens autonòmic.

La majoria de peces, quasi totes d'art sacre, procedeixen de l'església del poble. Però també n'hi hauria d'altres que estarien al castell-convent de Montesa i d'allí, després del terratrèmol de 1748, van passar a la parròquia: en 1861 hi conservaven un relleu de Crist baró de dolors i una arqueta-sepulcre d'un mestre de l'orde que el cronista Vicent Boix va intentar recollir, amb destí al futur Museu de Belles Arts de València.² La incògnita, la majoria de vegades, és precisar quines peces es van encarregar per al castell i quines per a la parròquia, un aspecte pràcticament impossible d'aclarir per falta de documentació. Tot i això, la historiografia clàssica que s'ha ocupat de Montesa ha considerat quasi sempre procedents del castell les obres de més qualitat, una constant que, sense fonaments, han sostingut González Simancas, Ferrán Salvador, Sarthou Carreres i Garín Ortiz de Taranco,³ junt amb algun altre autor més recent.⁴ Segurament,

¹ Disponible a la pàgina web del Museu: <http://www.museumontesa.com/altres-publicacions/> (El museu / El museo).

² Una part del Crist s'exposa a hores d'ara al Museu Parroquial. Vegeu CERDÀ I BALLESTER, J.; NAVARRO FAJARDO, J. C.: *El Castillo y Sacro Convento de la Orden de Montesa. Historia y arquitectura*. València, Universitat Politècnica de València, 2017, pp. 59-63 i 220.

³ Manuel González Simancas, des del seu conegut *Catálogo monumental y artístico de la provincia de Valencia (1909-1916)*, on escriu de Montesa a les pàgines 180-185 del segon volum; Vicente Ferrán Salvador, cronista oficial de Montesa en 1954, en la seua obra quasi centenària *El castillo de Montesa: Historia y descripción del mismo, precedida de un bosquejo histórico de la Orden Militar de Santa María de Montesa y San Jorge de Alfama*. Valencia, Imprenta Hijo de F. Vives Mora, 1926; Sarthou, per exemple, en *Monasterios valencianos*. València, Diputació Provincial de València, 1943, pp. 49-66; Garín i col·laboradors en *Inventario artístico de la provincia de Valencia*. Madrid, Centro Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, 1983, vol. II, pp. 121-125.

les millors anirien destinades a la casa mare de l'orde militar, però també hi degué haver al llarg del temps alguns encàrrecs significatius per al temple parroquial, com, per exemple, el retaule que va pintar Paolo de San Leocadio en el darrer quart del segle xv, sota els auspicis del mestre fra Lluís Despuig.⁵

Al remat, d'una manera o altra, l'església i les ermites de Montesa degueren acumular a poc a poc una quantitat d'obres considerable, segurament de qualitat i estat de conservació molt desiguals, fins al punt que alguns dels nostres avantpassats, amb sensibilitats i opinions distintes de les nostres, decidiren una venda en 1887:

Los cuadros vendidos no son nueve según se ha querido decir, sino catorce, de los cuales ocho pertenecían a la iglesia parroquial, cuatro que representaban otros tantos apóstoles, a la ermita del Calvario, y otros dos cuadros a la ermita de San Sebastián. Estos cuadros se facturaron en la estación de Montesa para Barcelona, en donde se reexpidieron para Francia y de allí han pasado a Roma. También nos dicen que estaba en lo

cierto el periódico, que negó que se hubiese vendido una casulla. Lo que se ha vendido, según nos aseguran, es una antiquísima capa de fondo verde primorosamente bordada en oro, por la que en varias ocasiones se habían ofrecido gruesas cantidades.⁶

D'aquell tracte va escriure més tard l'erudit José Sucías, on, de nou sense proves, deixa constància de la procedència de les peces: «Tubo [la parròquia] buenos cuadros que eran del castillo, y fueron vendidos por el ecónomo don Manuel Bondía a precios muy bajos.»⁷

Després vingué la creació del Museu Diocesà de València promogut pel cardenal Reig en 1922, per al qual van portar des de Montesa dues xicotetes pintures sobre taula: *Santa Elena* i *La invenció de la Santa Creu*; dues més que feien de portes d'un sagrari, obra del pintor acadèmic Lluís Antoni Planes: *Pare etern* i *El Bon Pastor*, una casulla i alguns brodats antics⁸. Els quadres es conserven a hores d'ara al museu de la catedral de València;⁹ de les teles i brodats, no en tenim cap notícia.

- 4 Gómez Frechina considera procedent del castell la taula del Calvari atribuïda al mestre de Xàtiva que es conserva a la sagristia. Mariano González Baldoví, d'altra banda, la relaciona amb el mestre de l'orde fra Francesc Sanç (1493-1506): GÓMEZ FRECHINA, J.: "Crucifixión" en *La clave flamenca en los primitivos valencianos*: Museu de Belles Arts de València. València, Generalitat Valenciana [et alii], 2001, fitxa 53, pp. 292-295; GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: "Calvario" en *El bogar de los Borja*: Xàtiva. València, Museu de l'Almodí-Antic Hospital Major, Generalitat Valenciana [et alii], 2001, fitxa 40, pp. 296-297. Només com a hipòtesi, cabria també la possibilitat que la peça, espina d'un retaule més gran, formara part d'un encàrrec per a l'església parroquial, un temple d'arcs diafragma i coberta de fusta que s'hagué de reconstruir i vestir progressivament arran de l'incendi que va patir en 1479: *De incendio segundo in ecclesiae Montesia*, AHN [Archivo Histórico Nacional], OM [(secció de) Órdenes Militares], lligall 2353.
- 5 GÓMEZ-FERRER LOZANO, M.: "Un nuevo documento sobre la *Virgen del caballero de Montesa* de Paolo de San Leocadio y su comitente, el maestro Luis Despuig", en *Boletín del Museo del Prado*, XXX (2012) 24-33.
- 6 Diario *Las Provincias*, núm. 7762. València, 23 de novembre de 1887.
- 7 SUCÍAS APARICIO, P.: *Apuntes históricos de la villa de Montesa*. València, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, ms. 23 [p. 35]. Pel contingut, el text hauria de datar-se entre 1900 i 1917.
- 8 «Dignas de limpieza y estudio, obras acaso del 1400, son las dos pequeñas tablas de la leyenda de *La invención de la cruz* y *Santa Elena*, de Montesa, hasta ahora desconocidas y de claros colores. [...] Ropas. Notable casulla [...] y otra roja y blanca, de brocatel, de Montesa, ambas con bordados de imaginería de fines del siglo xv, y del segundo tercio del siglo xvi. Capillo y dos tiras bordadas de Montesa.» TORMO, E.: "El Museo diocesano de Valencia", en *Arte Español*, vol. VI, 6 i 7 (1923) 295, 364 i 365. No hi ha cap notícia a l'article de les portes del sagrari amb pintures de Lluís Planes. D'altra banda, el mateix Tormo menciona procedent dels servites de Sagunt (pp. 354-355) un tríptic amb Crist baró de dolors entre l'evangelista sant Joan i Nicodemus, la flagelació i el davallament, la taula principal del qual es conserva al Museu de Belles Arts de València; BENITO, F.; GALDÓN, J. L.: *Vicent Macip (c. 1475-1550)*. València, Generalitat Valenciana [et alii], 1997, fitxa 11, pp. 58-59. No obstant això, tant el tríptic com les portes pintades per Planes procedien de Montesa segons BARBERÀ SENTAMANS, A.: *Museo Arqueológico Diocesano de Valencia. Catálogo descriptivo de los objetos que contiene, con notas previas de legislación canónica sobre la materia y noticias del Museo de Antigüedades de Mayoral y Fabián y Fuero*. València, Imprenta Sanchis y Torres, 1923, pp. 16, 17 i 25, núms. 25 a 29 i 191 a 195.
- 9 S'exposen als espais corresponents al gòtic (sala setèima, cartella 18, núms. 1 i 2), i a l'academicisme (sala tercera, cartella 28, núm. 4).

Poc més tard esclatà la Guerra Civil de 1936-1939, i amb això, com se sap, tingueren lloc pèrdues irreparables en el patrimoni historicoartístic. Pel que fa a Montesa, segons la Causa General, l'església de l'Assumpció va sofrir excessos el 5 d'agost de 1936: suposem a partir d'aleshores la crema i destrucció d'imatges, retaules i qualsevol element de tipus religiós, ja que, com a mínim fins al dia dotze d'aquell mes, en què s'assaltaren les ermites del Calvari i de Sant Sebastià, van continuar els abusos.¹⁰ D'altra banda, la informació que tenim al respecte a l'Arxiu Municipal és pràcticament nul·la: es conserva a les actes dels plens dels ajuntaments de l'època i només hi consta que el govern local havia requisat el convent de les monges i la Casa Abadia,¹¹ havia venut els tubs de l'orgue de l'església i ho havia intentat amb les campanes,¹² que segons testimonis orals romanien per terra, als peus del campanar.

En vista dels desastres, el primer dia d'agost de 1936 es va crear a Madrid una Junta de Incautación y Protección del Patrimonio Artístico, amb l'objectiu d'incautar-se, en nom de l'Estat, de les obres en perill. Ahora, en sorgiren unes altres de caràcter provincial, com la de València el 5 de gener de 1937.¹³ En eixe context, l'aleshores

director general de Belles Arts, Josep Renau, es va desplaçar a Xàtiva, des d'on va considerar urgent la creació d'una junta —o subjunta delegada— d'incautació i custòdia del patrimoni de la ciutat i pobles de la rodalia. Els nomenats a l'efecte van ser el conseller (= regidor) de Cultura Manuel Salazar i els vocals Carlos Sarthou, Héctor Maravall i José Chocomeli,¹⁴ que van començar a actuar als pobles que se'ls havien assignat a partir del 25 de febrer de 1937.¹⁵

Tenint present que la subjunta va començar a treballar a finals de febrer i que els aldarulls a Montesa s'havien iniciat l'agost de l'any anterior, no tot es va destruir l'estiu de 1936. En eixa línia tal volta, alguns testimonis orals afirmen que la imatge de la Mare de Déu que hi havia a l'altar major de l'església, patrona de Montesa i titular de l'orde militar, va arribar a guardar-se un temps a la Casa de la Vila, encara que al remat va ser destrossada i llançada al foc.

Pel que fa al temps posterior, la informació que tenim es deu en exclusiva al que va escriure Carlos Sarthou a les seues publicacions. Així, pel fet de ser una única font i no poder contrastar les dades, hauríem de tindre presents alguns detalls, com, per exemple, que el mateix Sarthou narra fets dels quals fou protagonista i que, a més, va tindre col·laboradors, amb alguns dels quals es va enfrontar, com, per exemple, José

¹⁰ AHN, Causa General, sign. FC-Causa General, 1375, exp. 15, imatge 7, en línia en PARES.

¹¹ «Enterada la corporación municipal conforme se indica en el orden del día del acuerdo del Consejo Local de Primera Enseñanza de esta localidad, aconsejando a la misma la necesidad de crear una escuela mixta de párbulas [sic] en sustitución de las que funcionaban con carácter confesional, acuerda [...] habilitar para ello los locales incautados que son el edificio Hijas de la Caridad de San Vicente de Paúl, sito en la calle Blasco Ibáñez [Santa Bàrbara] n.º 8 de esta población [...]. Y últimamente se acordó arrendar el edificio Casa Abadía, propiedad de este municipio, a los partidos políticos que integran el Frente Popular, facultando al presidente para legalizar el oportuno contrato.» Arxiu Municipal de Montesa [AMM], Actes del Ple de l'Ajuntament, sign. 511-I, f. 23v i 40, sessions de l'1 de setembre de 1936 i del 6 de maig de 1937.

¹² «Seguidamente se acordó proceder a la venta de los canutos del órgano de la iglesia parroquial de esta villa con el fin de favorecer el desarrollo de las industrias nacionales, facultando a la presidencia para realizar dicha operación [...]. La presidencia participa a los reunidos que la venta de los canutos del órgano de la iglesia hecha a Teodoro Ortiz Rico ha importado 1.083 pesetas, cuya cantidad ingresó en la caja municipal el día 29 de marzo último [...]. Dada cuenta acto seguido de la comunicación del Ministerio de Defensa Nacional, Departamento de Suministro de Materiales, de fecha 16 del actual [agost de 1937], se acordó remitir las campanas por ferrocarril a dicho Departamento, demandadas con anterioridad por el aludido centro, por considerar que se halla en deber este municipio de prestarle al Gobierno de la República todo su apoyo.» AMM, actes del ple de l'Ajuntament, sign. 511-I, f. 37-38 i 45v, sessions del 25 de març, 8 d'abril i 26 d'agost de 1937.

¹³ <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/2407354> [Consulta: 01.09.2023].

¹⁴ GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: *El Museo de l'Almodí*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1995, pp. 72-74.

¹⁵ CEBRIÁN I MOLINA, J. L.: "El patrimoni històric i artístic en perill: entre la destrucció i el salvament" en RAMÍREZ, G.; MARTÍNEZ, I.; GARRIDO, S.; CEBRIÁN, J. L.: *República i Guerra Civil a Xàtiva (1931-1939)*. Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1991, vol. II, pp. 258-259.

Chocomeli. Amb tot, la seua tasca va ser impagable, i el context en què degué moure's, caòtic i més que complex.¹⁶

Fora com fora, de Montesa es van recollir «dos calvarios góticos, dos retablos renacientes, pila ojival gallonada y blasonada, coronas barrocas, *lignum crucis* gótico, platos petitorios, casulla bordada, lienzos al óleo, orfebrería, etcétera»,¹⁷ peces que identifiquem en part amb les dues taules amb l'escena del calvari atribuïdes als mestres de Xàtiva i Borbotó; el retaule de

les Ànimes i el de Sant Sebastià de l'ermita homònima; la pica d'aigua beneïda amb escuts de l'orde de Montesa al seu fust; l'orfebreria de la Mare de Déu de l'altar major, i, segurament, una corona imperial del s. XVIII i el reliquiari del *Lignum Crucis*, tot hui a l'església i al Museu Parroquial. Entre l'orfebreria que es va salvar hi hauria dos calzes del darrer quart del s. XVIII i un altre d'estil renaixentista que podem relacionar amb fra Pere Cirugeda, rector de Montesa mort el 1522.

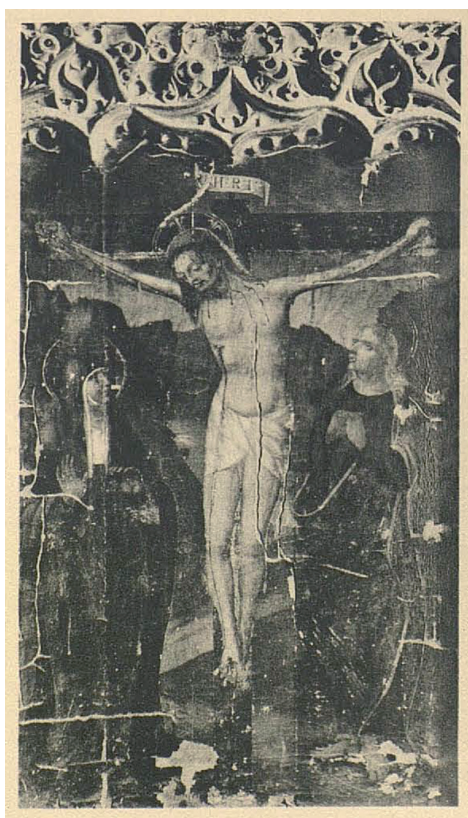

Fig. 1.- Calvari. Mestre de Borbotó.
Fotografia: Carlos Sarthou, c. 1925.

Fig. 2.- Calze. Punxó de València.
Fotografia: Carlos Sarthou, c. 1925.

¹⁶ GONZÁLEZ BALDOVÍ, M (com.): *Els tresors de les clarisses del Museu de l'Almodí: Retorn del Sant Sopar*. (Celebrada en Xàtiva, Museu de l'Almodí, octubre-desembre de 2010). Xàtiva, Museu de l'Almodí, 2010, pp. 60 i 78-79.

¹⁷ SARTHOU CARRERES, C.: *Salvemos el arte: El tesoro artístico después de 1936*. València, 1939, p. 3.

Fig. 3.- Reliquiari del «Lignum Crucis».
Fotografia: Carlos Sarthou, c. 1925.

D'altra banda, fonts orals afirmen que van endur-se també el reliquiari de la Santa Espina, la campana *senyalera* i el rogle, a la sagristia,¹⁸ a la qual cosa hauríem d'afegir la casulla amb l'escut dels Crespí de Valldaura que s'exposa al Museu Parroquial i que, amb seguretat, es va conservar un temps al Museu de Xàtiva, com indicava l'etiqueta de cartó pegada darrere.¹⁹ Finalment, potser recolliren també de Montesa alguns almoners —*platos petitorios*—²⁰ guardats a l'ermita de Sant Feliu fins al 1973, hui a la col·lecció museogràfica de la col·legiata de Xàtiva.²¹

En resum, durant el conflicte bèl·lic es van perdre, entre altres, els retaules de fusta de les capelles²² (eren significatius el major,²³ de 1765, i el de la capella de la Comunió o del Roser),²⁴ els tubs i el teclat de l'orgue, un llum o aranya de bronze i cristall que hi havia enmig de l'església, la trona de fusta treballada, la calaixera per als ornaments de la sagristia, totes les imatges, peces d'orfebreria, la campana mitjana, els *quinque libri* i quasi tots els llibres i documents de l'Arxiu Parroquial.²⁵

Una vegada acabada la guerra, se suposa que cada parròquia va recuperar el patrimoni traslladat i conservat a Xàtiva, però no tenim constància documental en aquest sentit. En un in-

¹⁸ Testimoni recollit de José Tortosa Ballester (mort el 2000, amb 92 anys), campaner de l'església en l'època.

¹⁹ CERDÀ I BALLESTER, J.; NAVARRO FAJARDO, J. C.: *El Castillo y Sacro Convento de la Orden...*, *Op. cit.*, pp. 224-225.

²⁰ SARTHOU CARRERES, C.: *Salvemos el arte: El tesoro artístico...*, *Op. cit.*, p. 3.

²¹ GONZÁLEZ BALDOVÍ, M.: *Els tresors de les clarisses...*, *Op. cit.*, pp. 77-80. CERDÀ I BALLESTER, J.; NAVARRO FAJARDO, J. C.: *El Castillo y Sacro Convento de la Orden...*, *Op. cit.*, p. 316; CLIMENT BONAFÉ, A.: *Guia de la Seu: Església Col·legial Basílica de Santa Maria*. Xàtiva, la Seu, 1997, p. 165].

²² Els de Sant Josep i Sant Vicent —olim dedicat al Natzaré— només van patir alguns desperfectes pel fet de ser d'obra. Construïts al darrer terç del segle XVIII, segurament seguien el reial decret de 1777 que prohibia l'ús de la fusta per a evitar incendis.

²³ CERDÀ I BALLESTER, J.: "L'antic retaule major de l'església parroquial de Montesa (1765)" en CERDÀ, J.; MARCO, V.; ROS, V.; VIDAL, J.: *En torn a la Mare de Déu de Montesa*. Montesa, Parròquia de l'Assumpció, 2005, pp. 55-66.

²⁴ «Otro hermoso retablo de la época es el de las Almas (primera capilla entrando a mano derecha), además del de la citada capilla de la Comunió, que por cierto, luce un zócalo primoroso de azulejería antigua.» SARTHOU CARRERES, C.: "Recuerdo de una visita al histórico castillo de Montesa", en *Diario ABC*. Madrid, 27.V.1923, p. 12. No sabem quin retaule devia tenir la capella de la Comunió, però tal volta podríem relacionar-lo amb les portes de sagrari del Pare etern i el Bon Pastor comentades abans.

²⁵ CERDÀ I BALLESTER, J.; PÉREZ GIMÉNEZ, J. I.; SERRA ESTELLÉS, X.: *Inventari dels Arxius Parroquials de la Costera*. València, Facultat de Teologia San Vicente Ferrer, núm. XII (2013), p. 190.

ventari del 3 d'abril de 1939 hi consten haver-se tornat un quadre de sant Pere de Verona i un altre de la Mare de Déu de la Llet,²⁶ no sabem si de les peces que la subjunta havia salvat. Anys més tard, en 1956, van dur de Madrid un calze de 1733 que a punt estigué de passar la frontera amb França, una peça destinada segurament a l'ermiteta-portal de Sant Vicent que, gràcies a la inscripció incisa al seu peu, va permetre la seua identificació i retorn.²⁷

Mentrestant, alguns dels quadres antics es van col·locar en capelles laterals amb la intenció de *vestir* el temple parroquial i cobrir els buits deguts a la guerra, com en el cas del retaule de les Ànimes i els llenços *Resurrecció del Senyor i Santa Maria de Montesa amb Santa Àgueda i Santa Llúcia*; aquestes dues últimes peces es van situar als mateixos espais on estaven abans del trenta-sis.²⁸ També, la pica baptismal setcentista, de marbre rosa de Buixcarró, i la pica gallonada medieval del castell.²⁹ A la sagristia hi van penjar les dues taules amb l'escena del calvari i dos llenços de la segona meitat del s. XVIII amb sant Francesc Xavier i sant Carles Borromeo, de poca qualitat; completaven el conjunt la campana senyalera i el rogle. I als murs dels baixos del campanar i la sala contigua sobre la sagristia s'hi van col·locar altres pintures; entre elles, el retaule de Sant Sebastià.

D'orfebreria en van recuperar, al remat, nou llànties de les capelles laterals, quatre calzes, l'aixovar que ornava la Mare de Déu de l'altar major i els reliquiariis del *Lignum Crucis* i de la Santa Espina; al campanar, d'altra banda, van poder penjar-hi de nou les campanes antigues, totes excepte la mitjana, que s'havia fet malbé i s'hagué de fondre de nou.

De totes les peces hi ha complida referència, mitjançant fitxes individualitzades, a l'inventari del SVI esmentat abans.

UN PRIMER MUSEU PER A MONTESA

Fa cinquanta anys, segons va publicar *Las Provincias*,³⁰ es va inaugurar a Montesa un xicotet museu al resesagrari de l'església, on van quedar exposats de manera ordenada els quadres que conservava la parròquia i que no estaven reservats al culte. A tot això, l'Ajuntament de l'època hi va afegir una gàrgola i un capitell, recuperats feia temps de les runes del castell.³¹

La iniciativa va partir d'algunes persones del poble, de les poques que aleshores començaven a anar a estudiar a València, i, en particular, s'hi va involucrar el després ceramista Santos Perales Terol, que va convèncer el rector, mossén José María Marí, perquè s'habilitara el resesagrari de l'església com a museu. Així, hi van posar el retaule de Sant Sebastià; el retaule mutilat

²⁶ «18. Un cuadro tamaño 25/40 representando la Santísima Virgen de la Leche; 19. Id. id., 80/1'20 a S. Pedro mártir». *Relación de objetos guardados o recuperados propiedad de la Parroquia de Montesa*; mecanoscrit signat pel rector de la parròquia, Juan Belda Gómez, el 3 d'abril de 1939; Arxiu Parroquial de Montesa (APM), sign. 5.2/1.

²⁷ «Delegación de Recuperación de Objetos Sagrados. Plaza del Conde de Barajas, 1, Madrid. 9 de noviembre de 1956. Tengo el gusto de notificarle que en esta Delegación se halla un cáliz con copa de plata y pie y columna de metal el cual, según una inscripción que lleva [«Soy de San Visente de la villa de Monteza. A los tres días de abril del año del Señor de 1733»] pertenece a la parroquia de su digno cargo. Procede de las muchas cajas que el Tercio de Requetés arrebató a los rojos en la frontera catalana con Francia y que el Juzgado Gubernativo de Madrid entregó a esta Delegación. Para usarla [sic] en la celebración de misas necesitará ser nuevamente dorado. Puede autorizar su recogida por escrito a alguna persona de su confianza que viva en esta capital o que realice algún viaje por aquí. Aprovecha la oportunidad para saludarle y ofrecerse de Vd., S. S. [su servidor] en Cristo y capellán, Benito de Vizcarra [firma i rúbrica]. Rvdo. Sr. cura párroco de Montesa (Valencia)». La peça la va recollir de Madrid, el 5 de desembre de 1956, l'alcalde de Montesa Juan José Sanchis Perales: APM, sign. 5.4. N/4.

²⁸ Cf. CERDÀ I BALLESTER, J.: «El procés de canvi de l'espai intern de l'església parroquial de Montesa (1900-1994)», en *Documenta: Textos recuperats per a la història de Montesa*, 2 (1994) 47-58.

²⁹ «17. Dos pilas de agua bendita: una de mármol de color y otra procedente del castillo, labrada en piedra, estilo gótico. La primera desaparecida, la segunda en poder de la Junta de Incautación del Tesoro Artístico desde el año 1937.» *Relación de objetos desaparecidos o destruidos de la Parroquia de Montesa*, mecanoscrit signat pel rector de la parròquia el 3 d'abril de 1939: APM, sign. 5.2/1.

³⁰ GARCÍA ALFONSO, J.: «Montesa: Inauguración de un museo», en *Diario Las Provincias*. Valencia, 26 d'agost de 1973, p. 34.

³¹ CERDÀ I BALLESTER, J.; NAVARRO FAJARDO, J. C.: *El Castillo y Sacro Convento de la Orden...*, *Op. cit.*, pp. 212, 213 i 218.

Fig. 4.- Calvari. Mestre de Xàtiva. Fotografia: Rafael de Luis Casademunt.

dels Misteris del Roser –rescatat de dins d’una còmoda on romania, doblegat, des de feia anys–; un Martiri de sant Pere sobre llenç; una tauleta de Sant Miquel; una predella amb quatre sants (sant Benet, sant Vicent Ferrer, sant Vicent màrtir i sant Bernat); un quadre de la Mare de Déu de la Mercé; un xicotet quadre de la Mare de Déu de la Llet; un quadre de Sant Pere de Verona; la gàrgola esmentada abans, i dues planxes de plata repussada que en origen formaven un sagrari o expositor. A tot això hi van afegir, al costat de cadascuna de les peces, algunes cartelles explicatives escrites a mà sobre cartolina

grog... i més bona voluntat que altra cosa: les circumstàncies i l’època no permetien més. El conjunt el completaven un parell de llenços que penjaven de les parets de la part inferior del campanar –un Sant Cristòfol i una alegoria als Saints Llocs–, els quadres per al culte al temple parroquial i a la sagristia, i les peces en ús d’orfebreria antiga.

Quatre anys després, l’aparellador municipal José Herrero Rico, a instàncies del rector de la parròquia, emeté un breu informe tècnic sobre l’estat de conservació del reresagrari:

Destinado a museo de cuadros y tablas pictóricas de los siglos XVI y XVII por no tener otro lugar apropiado para su exposición. Personado el que suscribe, se observa que dicho camerino lo cubre una cúpula de teja árabe con mucha pendiente, por cuyo motivo las tejas se deslizan de forma que un 50 % han desaparecido. La construcción de la parroquia data del año 1685 [*sic*, hi hauria de dir «1693-1702»] y no se aprecia reparación alguna en esta zona, por lo que las aguas pluviales penetran en los muros y la humedad persiste constantemente deteriorando el material de agarre [...]. Montesa, a veintiocho de octubre de mil novecientos setenta y siete.³²

Malgrat l'advertiment i el pressupost proposat per a reparar la capella –550.000 pessetes, poc més de 3.300 euros–, no ens consta que es fera res. Després, el temps va anar evidenciant el deteriorament de l'església des de feia anys: a finals de 1984, les pluges van produir el despreniment d'un dels arcs situats entre els contraforts, amb l'enfonsament de part de la coberta d'una capella i del ràfec de la nau principal.

No va ser fins pocs anys més tard que hi va prendre part la Direcció General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, que va costejar intervencions de caràcter urgent dutes a terme des de maig de 1988 fins a 1993.³³

LES INTERVENCIONS EN EL PATRIMONI MOBLE

Al mateix temps que s'anava intervenint en la fàbrica del temple, durant els mesos d'abril i maig de 1988 es va traslladar a Montesa, a instàncies de la Direcció General de Patrimoni, un equip format pels restauradors Vicent Ripollés, María Amelia Gual i Xavier Sambonet, que

venien amb la missió de consolidar les taules i quadres més importants, alhora que els posaven a recer a la Casa Abadia. Així, es va desmuntar el retaule de les Ànimes, el de Sant Sebastià, els dos calvaris i la predel·la amb quatre sants, i es va fixar llur superfície pictòrica amb paper japonès i *coletta* italiana.

Mesos més tard, amb la presa de possessió com a rector de Montesa de Joan Albelda, les activitats de la parròquia van prendre nous rumbos. Un aspecte que va quedar clar des del principi va ser el de la recuperació progressiva del patrimoni artístic, ja que hi havia obres la restauració de les quals era inajornable.

En novembre d'eixe mateix any, la Direcció General de Patrimoni es va fer càrrec de la restauració del retaule de les Ànimes, alhora que els cavallers de Montesa d'aleshores costejaven la dels reliquiàries de la Santa Espina i del *Lignum Crucis*. Començava així el procés de restauració integral del patrimoni de la parròquia, liderat per mossén Joan durant les tres dècades que hi estigué de rector (1988-2018), que no solament va implicar les administracions públiques (Conselleria de Cultura i Diputació de València), sinó també particulars locals i forans i, per descomptat, a ell mateix.

Hui, quan s'han complit vint-i-cinc anys de la inauguració de l'edifici del museu, i amb quasi trenta de reconeixement oficial com a col·lecció museogràfica, el balanç és, pensem, ben satisfactori.

EL NECESSARI MUSEU PER A MONTESA

En octubre de 1989, amb motiu del 700é aniversari de la carta pobla de Montesa i Vallada i de l'erecció canònica de la parròquia, es va habilitar un improvisat *museu* en una de les sales de la Casa Abadia.³⁴ En ell, a més d'algunes peces d'orfebreria dutes de l'església, s'hi van exposar

³² APM, sign. 5.3/1.

³³ VILA FERRER, S.: "Las obras de restauración en la parroquia de Nuestra Señora de la Asunción de Montesa", en *Documenta*, 2 (1994) 59-71.

³⁴ Es va inaugurar el dijous 12 d'octubre. El diumenge 15 va visitar-lo, dins els actes organitzats pel 700é aniversari, el comte de Barcelona, don Juan de Borbón, junt amb cavallers dels ordes de Santiago, Calatrava, Alcántara i Montesa, que organitzaren un capítol a l'església parroquial.

Fig. 5.- Retaule de Sant Sebastià.
Gaspar Requena, 1559.
Fotografia: Rafael de Luis Casademunt.

Fig. 6.- Retaule de les Ànimes.
Vicent Requena, c. 1590-1600.

una sèrie d'elements arquitectònics del castell que s'havien recollit de l'Hort de les Monges, just darrere del temple, on romanien abandonats des de feia dècades. Així, es van recuperar quatre claus de volta, un escut en pedra dels Vives de Canyamàs i el remat d'una portada tardogòtica amb àngel tinent i l'escut de l'Orde de Montesa. Completaven la mostra dues imatges en guix de sant Pere i sant Pau, allò que es conservava encara del relleu marmori del Crist baró de dolors esmentat abans, alguns capitells, una gàrgola i una sèrie de gravats adquirits per a l'ocasió: un exemplar de la planta i l'alçat del

tabernacle de l'església del convent de l'orde a València (el Temple, 1773) i tres vistes de Montesa del s. XIX.³⁵

Malgrat tot, des de la inauguració d'aquell espai museogràfic va anar madurant la idea de comptar amb llocs millors per a mostrar les obres d'art que hi havia a la parròquia. Així, tenint clar que les peces més significatives es quedarien al temple parroquial –atés que, a més de ser elements del culte, podien situar-se als mateixos espais per als quals van ser concebudes–, una altra sèrie d'obres –quadres majoritàriament– podia passar a formar part de la col·lecció d'un museu.

³⁵ Cf. CERDÀ I BALLESTER, J.; NAVARRO FAJARDO, J. C.: *El Castillo y Sacro Convento de la Orden de Montesa...*, *Op. cit.*, pp. 201-207, 209-213, 218-220, 319-322.

Fig. 7.- L'edifici del futur museu en 1992.

Fig. 8.- Interior de l'immoble, amb les tanques per a les vaquetes.

Per a això es comptava amb un edifici situat a prop, just darrere de l'església, amb el qual es podia crear un circuit expositiu que permetera la contemplació de les obres situades al temple i, a continuació, les exposades al museu pròpiament dit. El futur museu, abandonat a la seua sort des de feia dècades, es trobava al número sis del carrer Santa Bàrbara, en ple nucli històric, i formava part de l'antic convent de monges de Sant Vicent de Paül, una xicoteta comunitat religiosa de fundació privada en 1891, que en 1980 va deixar el poble per falta de vocacions.³⁶ L'immoble en qüestió, encara que de reduïdes dimensions —només 65 m²—, podria haver-se construït en el primer terç del segle XVII, com denota la porta dovellada de carreus i l'arc carpanell de pedra del seu interior. No obstant

això, segurament el pati del convent, situat just darrere, juntament amb les dues cases a mà dreta de l'edifici, configurarien un únic conjunt, minvat tal volta per segregacions i vendes al llarg del temps; probablement el mateix que en 1744 feia d'habitatge del sotscomanador,³⁷ cavaller que, en assumir també les funcions de sotsclouer,³⁸ governava Montesa i Vallada en nom de la senyoria, l'Orde de Montesa.

Pel que fa als usos de la casa, ens consta que en 1894 feia de «bodega de vino»,³⁹ mentre que en el segle passat, en la postguerra, testimonis orals recorden al lloc una senzilla tenda de queviures i la residència d'alguna família sense recursos. Finalment, l'estat de deteriorament va fer inviable que hi visquera ningú, fins que es va destinar més d'una dècada a corral per a les vaquetes de

³⁶ Les religioses paüles s'hi van estar fins als anys quaranta del s. xx; després, hi hagué una comunitat d'Obreres de la Creu.

³⁷ «Asignación de juzgado. En la villa de Montesa, a los diez y ocho días del mes de noviembre de mil setecientos quarenta y quatro, el noble frey don Joseph Ignacio Puig Moltó y Barberá, cavallero profeso de la militar Orden de Nuestra Señora de Montesa, soscomendador por Su Magestad de las villas de Montesa y Vallada, juez delegado para todas las causas enfitheoticales y de censo pertenecientes a los señores administradores de las obras pías fundadas en el Sacro Real Convento de Nuestra Señora de Montesa [...]. Por quanto en dicho nombramiento se le da facultad a su merced para asignar y elegir lugar destinado para el juzgado de dichas causas, señalava y señaló para lugar de su audiencia y juzgado la propia casa de habitación y morada de su merced, que la tiene en la presente villa de Montesa en la calle que está a las espaldas de la yglesia parroquial de esta villa, y señala por oras de audiencia todos los días hábiles.» *Libro de censos y pensiones correspondientes a la administración de obras pías del Sacro Convento de Montesa, respectivos a las villas de Montesa y Vallada* [còpia del capbreu de Francisco Julián Bellver, notari, 1744-1747], AHN, OM, L.862, f. 7-7v; la cursiva és nostra.

³⁸ CERDÀ I BALLESTER, J.: *Los caballeros y religiosos de la Orden de Montesa en tiempo de los Austrias (1592-1700)*. Madrid, CSIC, 2014, pp. 264-267.

³⁹ *Registro fiscal de todos los edificios, solares y demás fincas urbanas que radican en este término municipal según el resultado de la comprobación llevado a efecto en cumplimiento del Real Decreto de 4 de febrero de 1893*; f. 211: AMM.

les festes patronals,⁴⁰ un ús que va acollir per última vegada en 1992. Després, encara que la seua rehabilitació era inviable des de les possibilitats econòmiques de la parròquia, es van apuntalar les parts a punt de col·lapsar, es va fer una neteja i s'encarregà a l'arquitecte Salvador Vila Ferrer, que havia treballat en la restauració de l'església, un avantprojecte de les obres a realitzar.

Mentrestant, d'acord amb l'ordre que regulava el reconeixement de museus i col·leccions museogràfiques,⁴¹ es van fer les gestions oportunes per aconseguir el suport oficial de la Conselleria. Després de diverses instàncies, es va resoldre el 24 de març de 1994, de manera que les peces historicoartístiques de la parròquia van passar a considerar-se *col·lecció museogràfica permanent*.⁴²

Amb els avals jurídics aconseguits i més il·lusió que altra cosa, dos anys després, la parròquia va presentar un projecte de museu a la Asociación para la Promoción Socioeconómica Macizo del Caroig, entitat que des de la localitat veïna d'Énguera gestionava el programa Leader II de la Comunitat Europea. La proposta, basada en la documentació prèvia redactada per l'arquitecte, es va avaluar en 9.992.877 pessetes (60.058 euros), de les quals finalment Macizo del Caroig va subvencionar el 54 % (5.396.153 pessetes, 32.431 euros). Del 46 % restant es va fer càrrec la parròquia a través d'un crèdit; no obstant això, la posada en marxa del museu va ascendir finalment a poc més de catorze milions de pessetes, 84.000 euros i escaig.

Les obres van començar a principis de 1997, i es van perllongar fins al mes de juliol, en què van finalitzar. Una vegada tot a punt, es va acordar la inauguració oficial per al mes d'octubre, a prop del dia en que fou atorgada la carta-pobla (16 d'octubre). El divendres 17, a les 22 hores, l'església va acollir una conferència en la qual es va explicar als veïns i als visitants el procés de restauració de la casa-museu, per a fer, a continuació, una visita a les obres que s'hi exposaven. L'endemà, a les 19 hores, tindria lloc la inauguració oficial, en la qual s'esperava la presència de la directora general de Patrimoni, Carmen Pérez García, que finalment no va acudir.

El dissabte 18, a l'hora convinguda, en un acte que omplia l'església de gom a gom, es van fer una sèrie de parlaments a càrrec de mossén Joan Albelda i del director del Museu, un jove aprenent d'historiador (que ara subscriu aquestes notes) llicenciat en Història per la Universitat de València feia només un any. A la taula ens van acompanyar l'alcalde de Montesa, Vicente Miguel Olivares; el delegat diocesà d'art sacre, Jaime Sancho; l'arquitecte Salvador Vila; el lloctinent general de l'Orde de Montesa, Miguel Pemán; Adolfo Sanz, president de l'Associació d'Amics del Castell (sempre atenta en esforços, persones i il·lusions), i un representant de la Asociación para la Promoción Socioeconómica Macizo del Caroig.

Després, amb una plaça plena de montesines, montesins i nombrosos veïns dels pobles de la rodalia, ens vam dirigir al museu, les portes del qual, en tots els sentits, va obrir emocionat mossén Joan. Però no es tractava d'un final, sinó d'un començament. A banda d'anar costejant les despeses

⁴⁰ «Arreglo corral de vacas. El Sr. Presidente informa a los reunidos de que el Sr. cura párroco le ha informado de que en el corral en donde se encierran las vaquillas que se corren en las fiestas locales y que está ubicado en un ala del edificio propiedad de la Iglesia que se nos cede gratuitamente, hacía falta el reparar varias vigas del techo que se encuentran en muy mal estado, extremo éste que ha comprobado personalmente el informante. Como sea que dicho corral le es muy necesario al Ayuntamiento a los efectos antes expresados y dicha reparación no representa un gasto excesivo, se acuerda por unanimidad el proceder a dicha reparación». *Actes de les sessions plenàries de l'Ajuntament*, sessió del 12 de setembre de 1984, AMM, sign. 514-1, f. 15v.

⁴¹ Ordre de 6 de febrer de 1991 del conseller de Cultura, Educació i Ciència, per la qual es regula el reconeixement de museus i col·leccions museogràfiques permanents de la Comunitat Valenciana; *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, núm. 1.494, 28.II.1991, p. 1716-1719.

⁴² Resolució de 24 de març de 1994; *Diari Oficial de la Generalitat Valenciana*, núm. 2250, 21.IV.1994, pp. 4324-4325.

Fig. 9.- Façana principal del museu.

Fig. 10.- Planta baixa del museu.

de l'obra de l'edifici que hi havia pendents, en els anys successius, amb ajuda de l'administració, de la parròquia i d'alguns col·lectius i particulars, van anar restaurant-se a poc a poc altres quadres, peces d'orfebreria i alguns immobles com l'orgue,⁴³ les campanes, la Casa Abadia, l'església i les ermites.

Alhora, algunes obres de la col·lecció van anar formant part d'exposicions: *El Císter y las órdenes militares* (Ciudad Real, 1998); *El hogar de los Borja* (Xàtiva, 2000); *La clave flamenca en los primitivos valencianos* (València, 2001); *Imprenta valenciana: siglos XVIII-XIX* (València, MuVIM, 2006); *La Llum de les Imatges* (Xàtiva, 2007), i *Les ciutats del músic: 225 aniversari del naixement de Josep Melcior Gomis* (Ontinyent, 2016).

També es van adquirir noves peces: algun gravat i els retrats de fra Hipólito de Samper, fra Vicente Rodrigo⁴⁴ i el comte de Parcent; alhora, d'algunes altres se n'aconseguia una cessió temporal renovable en règim de comodtat.⁴⁵

Finalment, en setembre de 2017, quan l'estada de mossén Joan anava arribant a la fi, es va poder firmar un conveni de col·laboració entre la parròquia i l'Ajuntament de Montesa,⁴⁶ un acord que regula les visites al museu i a l'església per part de l'ens municipal i que, com a contraprestació, permet rebre una quantitat econòmica anual que s'ha d'invertir necessàriament en despeses de manteniment de continents i continguts, restauració d'obres i treballs de conservació preventiva.

Fig. 11.- Accés a la primera planta, amb retrats de membres de l'Orde de Montesa.

Fig. 12.- Vista parcial d'una de les sales de la primera planta.

⁴³ CERDÀ I BALLESTER, J.: "Els orgues de Montesa: els contractes de 1539, 1596 i 1744", en *Archivo de Arte Valenciano*, 96 (2015) 73-91.

⁴⁴ CERDÀ I BALLESTER, J.: "El retrat de Vicente M.ª Rodrigo i Ros, cavaller de Montesa i acadèmic de Sant Carles", en *Archivo de Arte Valenciano*, 90 (2009) 141-148.

⁴⁵ L'Orde de Montesa va deixar en 1997 un retrat del lloctinent general Juan Crespí de Valldaura i uns anys després, la pintura d'un religiós: "La Orden de Montesa cede al Museu Parroquial el retrato de frey Salvador Bondia Fita", en *Diario Levante-EMV*. (Ed. la Costera), 27.VIII.2019, p. 24.

⁴⁶ Signat per Analía Juan, alcaldessa de Montesa, i mossén Joan Albelda el 29.IX.2017, el van renovar la mateixa alcaldessa i el rector actual, mossén Juan Crespo, el 05.XII.2021.

REAL ACADEMIA DE BELLAS ARTES DE SAN CARLOS VALENCIA

Academia asociada al:

Instituciones colaboradoras:

PRESENTACIÓN

Manuel Muñoz Ibáñez

I.- SECCIÓN HISTÓRICA

*Toponimia de la Valencia musulmana.
La ciudad al sur de la puerta de la Xerea*
Concepción López González

*Una relectura en clave sociocultural de la
Portada del Palau de la catedral de Valencia*
Emilio Jesús Díaz García

*Noticias documentales sobre custodias valencianas
de los siglos XIV y XV*
Reyes Candela Garrigós

*Vera Icon de Cristo atribuida al Maestro
de Perea. Nuevas aportaciones en torno al
descubrimiento de una obra bifaz*
**Candelaria Belenguer-Salvador /
Roger Carrasquer-Colecha**

*El ofici de violer en la Valencia del siglo XVI:
posible autoría de la vibuela Guadalupe*
Inmaculada Sanchis Devís

*El arquitecto barroco alicantino Vicente Soler Verdú
(1652-1706/1709)*
Joaquín Sáez Vidal

*Los hermanos Guilló y la iglesia de los Santos Juanes de
Valencia: el contrato de 23 de septiembre de 1693*
Gaetano Giannotta

Giovanni Battista Piranesi, arquitecto
Juan Calduch

*Nuevas aportaciones documentales sobre
el escultor y académico valenciano José Esteve Bonet
(1741-1802)*
Fernando Pingarrón-Esaín

*Addicions a l'obra de l'arquitecte Vicente Gascó
i del mestre pedrapiquer Diego Cubillas: Begís,
Vila-real, Gaibiel, Navaixes i Oriola*
Joan Damià Bautista i Garcia

*El maestro tallista y pintor dorador
Isidro Carpena (Yecla, 1750-1820).
Nuevos documentos*
**Francisco Javier Delicado Martínez /
Francisco José Carpena Chinchilla**

II.- SECCIÓN CONTEMPORÁNEA

*La intervención del arquitecto
Joan Guardiola Martínez en el
Teatro Serrano de Sueca: una obra significativa
del Art Déco valenciano*
**Pablo Cisneros Álvarez /
David Miguel Navarro Catalán /
Rubén Gregori Bou /
Isabel Fernández del Moral Martínez**

*El papel del pianista alicantino
Gonzalo Soriano y del director del British Council
Walter Starkie en la difusión de la obra
de Federico Mompou durante la década de 1940*
Isabel Seva Merín

*Infierno de Dante de
Mariano Benlliure: crónica de
una adquisición (1957)*
Jorge Chenovart González

*Apuntes sobre la ideología política del pintor
Francisco Pérez Pizarro
(1911-1964)*
Miguel Cereceda Sánchez

*El dibujo como pensamiento arquitectónico
en los proyectos urbanos de Román Jiménez Iranzo*
**Antonio Lozano Peris /
José María Lozano Velasco**

*Molina Ciges, medio siglo construyendo e
interpretando imágenes pictóricas*
Román de la Calle

El Museu Parroquial de Montesa
Josep Cerdà i Ballester

*Fet ací, fet per mestres. Dissenyar records i exposar
art al Museu d'Informàtica de la Universitat
Politécnica de València*
**Ricard Huerta /
Ramona Rodríguez-López**

III.- IN EXTENSO

*La colección de estampas de Jacques Lipchitz
(1891-1973) de la Real Academia de Bellas Artes
de San Carlos de Valencia*
**Manuel Muñoz Ibáñez /
Antonio Tomás Sanmartín /
Julia Herrero-Borgoñón Lorente**

IV.- RECENSIONES DE LIBROS
Coordinadas por Javier Delicado

